

NAȚIUNE, SOCIETATE ȘI ANARHISM
ÎN ROMÂNIA *FIN-DE-SIÈCLE*

CĂLIN COTOI*

Abstract. *Romanian fin-de-siècle socialism, anarchism, and narodnicism had direct consequences on the shapes taken by fundamental political concepts like: nation, social, social question, and people. The first socialisms and anarchisms from Iași and Bucharest are part of a fleeting moment that brings together most of the fundamental tensions of local modernity: local and transnational, national and imperial, science, progress and morality, revolution and nation building. By his emergence, as a partially nationalized group, inside the Russian revolutionary movement, Romanian anarchism articulates, for a moment, a revolutionary colored „social question“ and nation building.*

Keywords: *nationalism, socialism, Romanian anarchism, revolutionary movement.*

Motto:

„Bătrânii și tinerii, oamenii din societatea cultă precum și oamenii mulțimei inculte, fierb deopotrivă, în același cazan, fără a-și pune măcar cestiunea, ce semnifică viața lor în economia progresului general al omenirii? Trăind în mijlocul societății române eu unul n-am putut să mă contopesc cu această societate. Amici în România eu unul n-am și n-am avut, legături de prietenie cu nimeni nu mă leagă. Altfel a fost viața mea în Basarabia și apoi în Rusia. Acolo memoria îmi amintește că pururea am fost înconjurat de o mulțime de oameni vii, legați de mine printr-o muncă comună, prin suferințe comune și scop comun.“

„... această iubire platonice, curată, ne-a sfâșiat pieptul cu ghiarele sale, ne-a zdrobit inima, ne-a culcat la pământ.“

(Zamfir Arbure, 1894)

Socialisme și națiune

Legăturile dintre socialism și naționalism (sau ideologii naționale) au fost o temă de cercetare importantă în contextul studierii Europei de Est de după cel de al doilea război mondial. De obicei, o formă sau alta de naționalism este înțe-

* Conferențiar în cadrul Universității din București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială.

leasă ca având un rol de legitimare a unor sisteme economice, de producție și distribuție socială nefuncționale din interiorul țărilor „socialismului real”¹. Tema național-comunismului și felurile în care partidele comuniste din țările blocului sovietic au reușit să își subordoneze teme și discursuri naționale formează o parte importantă din cercetările despre România socialistă.

Cazul românesc este spectaculos. Partidul Comunist a fost o organizație cu foarte puțini membri în perioada interbelică — chiar și înainte de a fi interzis —, dar a devenit uriaș în anii 1970. Socialismul nu a avut niciodată o bază populară sau electorală solidă în România, așa că, atunci când valul de modernizare și creștere a productivității ce a străbătut întreaga Europă răsăriteană în perioada socialismului de stat (speranța de viață s-a dublat în România la sfârșitul anilor 1950) a început să dea semne de slăbiciune, naționalismul a apărut, aproape firesc, ca ideologie folositoare, ce putea fi acomodată cu dinamica noii națiuni socialiste. Sfera publică de la începutul anilor 1970 a fost dominată de o ideologie național-comunistă populistă bazată pe tehnologii și reprezentări folkloriste și istoriciste de anvergură a istoriei și etnicității românești.

Transpare însă, chiar și din analizele bine făcute, un fel de calitate suprastructurală a naționalismului. Acesta ar fi folosit — cu mai mult sau mai puțin succes — de către elite cinice ce își peticesc sau consolidează, în acest fel, sistemele politice, economice și culturale aflate în pericol de dezintegrare.

Relațiile dintre complicitățile naționaliste ale socialismului real și trecutul istoric național pot fi retrasate în două feluri. În primul rând, discursul oficial de dinainte de anii 1990, sancționat de către partid, abundă în anacronisme naive, ușor de identificat — folosite pentru construirea unor genealogii etno-naționale spectaculoase în beneficiul Partidului Comunist și al elitelor statale și înrudit cu părți ale istoriografiei naționale și naționaliste interbelice. În al doilea rând, există o fascinație de tip analitic, metadiscursiv, a interpreților fenomenului național-comunismului — chiar și a celor ce vor să facă, explicit, o deconstrucție sau critică radicală a fenomenului — cu ideologiile naționale interbelice. Aceste scheme interpretative istoriografice, relativ sofisticate, tind să producă anacronisme proprii. În acest caz, naționalismul devine un flux neîntrerupt sau o prezență continuă, uneori la suprafață, alteori în spatele scenei istorice, în interiorul oricărei forme de politică și cultură românească modernă.

O modalitate de a evita esențializarea naționalismului pe seama socialismului sau invers constă în analiza proceselor prin care se constituie vocabulare conceptuale politice (Pocock), mai exact a emergenței și transformării locale a „socialului”, „popularului” și „naționalului”. Articulațiile dintre națiune/naționalism și diferite socialisme și narodnicisme pot fi discutate și înțelese cu condiția de a nu impune, de la început, teleologii, întâietăți istorice sau ontologice.

Fără discutarea socialismelor *fin-de-siècle* și a variantelor narodnicismului românesc de mai târziu, imaginea pe care o avem asupra formării unor concepte fundamentale precum „națiune”, „social”, „chestiune socială” sau „popor”, asupra vocabularului conceptual central al modernității românești rămâne, însă, la-

¹ A se vedea Rudolf Bahro, *The Alternative in Eastern Europe*, New Left Books, London, 1979.

cunară. De aceea, principala miză a textului de față constă în schițarea unui fragment esențial pentru o discuție mai largă asupra apariției socialului ca obiect științific și a unei modernități sociale în România sfârșitului de secol XIX și a primei jumătăți a secolului XX.

Chiar dacă socialismul — în sens larg, care include așa-ziii socialiști utopici, marxiștii de strictă obediență, criticii lor și susținătorii celei de a treia căi — este o prezență mai veche în această parte a lumii (1835 — falansterul de la Scăieni), accesul la o bună înțelegere a lui nu este posibil în mod direct. Istoriografia de dinainte de 1989, cu unele excepții, a pus acest fenomen într-o schemă teleologică în care devenea un prim pas spre apariția PMR și apoi a PCR. Acest mod de a citi socialismele din secolul al XIX-lea subordonează povestea anarhismului și narodnicismului *fin-de-siècle* unei istorii esențializate și blochează încercările de a le încadra și interpreta diferit, de a le vedea ca puncte de intersecție a unor fluxuri istorice conjuncturale, dar semnificative.

Imperii și națiune

Imaginarea unor formule, discursuri și modalități naționale în Europa Centrală și de Est nu a beneficiat întotdeauna de preexistența unui stat național care să facă construcție națională. Ca reacție la incapacitatea teoriei lui Gellner (2006) de a explica dinamica „micilor” naționalisme din Europa răsăriteană, Miroslav Hroch, pe baza unui amplu demers comparativ, a propus o periodizare tristadială în care formarea unei entități politice bazate pe identitatea națională apare relativ târziu, în ultima etapă². Cel puțin în faza A, după formula lui Hroch, în care oameni de cultură și intelectuali locali și nu numai descoperă cultura populară și folklorul, modalitățile de a articula identități colective culturale în interiorul imperiilor multinaționale sunt greu de împărțit între național și imperial. Modelul este mai bine adaptat realităților decât cel gellnerian, dar are mai curînd un caracter descriptiv și un sens implicit teleologic dacă îl luăm în sens explicativ.

Identitățile regionale se pot combina direct cu patriotismul imperial, scurtcircuitînd identificarea națională. Altfel, identificarea națională poate coexista cu patriotismul dinastic, dar intră în competiție cu alte identificări naționale sau regionale, se pot constitui ierarhii antagonice, etnografii ale popoarelor imperiului legate sau în conflict cu etnografii naționale ce pot, la rîndul lor, să își creeze formule subimperiale.

Activitățile etnografice și literare ce au ca scop constituirea unor culturi naționale pot fi deseori folosite și pentru afirmarea patriotismului imperial, dacă acesta din urmă are o politică de încurajare a diversității și armoniei popoarele din cadrul său. În special în Imperiul Habsburgic abundă astfel de figuri de etnografi descoperitori ai diferitelor forme de folclor național ce apar însă, astăzi, ca ambigue din punct de vedere național. Tensiunile din interiorul Societății Etnografice Maghiare sunt, din punctul acesta de vedere, reprezentative pentru rela-

² A se vedea Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Columbia University Press, New York, 2000 [1985].

țiile dintre etno-naționalism, patriotism imperial și identitate regională. La înființarea acestei asociații, în 1889, principalele ei obiective erau următoarele: a) întărirea patriotismului imperial prin cunoașterea reciprocă a popoarelor din imperiu; b) studierea popoarelor din regatul maghiar; c) consolidarea identității naționale maghiare³. Aceste formule identitare nu sunt neapărat în conflict, ele putându-se articula sau coexista timp îndelungat. Chiar dacă există tensiuni importante între încercările bazate pe un model etno-național de construcție cultural-politică și cele ce susțin perspectiva patriotismului imperial, ruptura între acestea nu e inevitabilă. Formula imperială poate îngloba, ierarhic, diferite formule etno-naționale, mai ales atunci când consideră importante varietatea națiunilor și resurselor (geografice, economice și culturale) ce compun și susțin imperiul.

Nu orice etnograf studiază însă orice altă comunitate. Coexistența proiectelor etno-naționale cu cel imperial se bazează pe instituirea unei ierarhii etnice, uneori cu nuanțe rasiale, în interiorul patriotismului dinastic și al proiectului de cercetare etnografic-folclorică. Germanii pot studia propriul folklor, dar și pe cel al celorlalte grupuri etnice din imperiu, croații îi pot studia pe bosnieci, dar nu prea cercetează folclorul austriac-german și nici chiar pe cel maghiar. Etnografii și politicienii croați din imperiu îi studiau nu doar pe bosniecii catolici — potențiali membri ai națiunii croate — ci și pe bosniecii musulmani, integrabili în proiecte eterogene imperiale, naționale sau panslaviste de diferite feluri⁴. Partea de jos a acestei ierarhii a cunoașterii etnografice intraimperiale era formată de slovaci și români, ce constituie obiecte de cercetare, dar nu creează cunoaștere etnografică despre alții și relativ puțin — mai mult ca literatură decât ca etnografie — despre propriile comunități.

Ambiguitatea etnografiilor imperiale habsburgice se dublează și se complică în imperiul țarist, datorită existenței unei largi și difuze mișcări revoluționare, a ceea ce Stepniak (1883) numea *Underground Russia*. Mișcarea revoluționară rusă, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea, se caracterizează prin problematica, niciodată rezolvată satisfăcător, a înțelegerii și slujirii poporului. Modelul european liberal clasic al poporului este unul mai curând pedagogic-disciplinar decât democratic-inclusiv: poporul este suveran prin intermediul reprezentanților săi luminați, raționali, cu simț al virtuții civice, al disciplinei și datoriei ce s-au format în interiorul sferei publice burgheze, ce influențează și educă restul populației fără să o includă direct în această sferă⁵. Presupusa unitate a acestei entități suverane în partea occidentală a Europei, chiar dacă în mare măsură ireală dacă luăm în calcul diversitatea regională, lingvistică, socială și economică, se bazează pe un aparat guvernamental de tip disciplinar și biopolitic⁶ în expan-

³ L. Kósa, „Hungarian Ethnographical Society“, în M. Hoppál și E. Csonka-Takács (coord.), *Ethnology in Hungary: Institutional Background*, European Folklore Institute, Budapesta, Amulet'98, 2001, pp. 1-2.

⁴ Bojan Baskar, „Small National Ethnologies and Supranational Empires: The Case of the Habsburg Monarchy“, în Máiréad Nic Craith, Ullrich Kockel și Reinhard Johler (coord.), *Everyday Culture in Europe: Approaches and Methodologies*, Aldershot, Ashgate, 2008, p. 71.

⁵ A se vedea Tony Bennet, *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*, Routledge, London și New York, 1995.

⁶ A se vedea Michel Foucault, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*, Palgrave Macmillan, New York, 2009.

siune constantă și pe o ideologie a progresului împărtășită atât de liberali cât și de socialiști — cel puțin până în perioada interbelică. Ambele erau problematice în Rusia secolului al XIX-lea.

Rusia, progresul și popoarele

Rusia, după emanciparea țăranilor din 1861, a intrat într-o serie de transformări radicale — economice, sociale, demografice și politice — induse de industrializarea rapidă, susținută și încurajată puternic de stat⁷. Această transformare s-a bazat pe apariția unor noi straturi și valori profesionale: avocați, medici, agronomi, veterinari și profesori. O importantă transformare conceptuală are loc în paralel⁸. Vechea noțiune de *obshchestvo*, „societate“ în sensul aristocratic al cuvântului, echivalentul rusesc a ceea ce în Franța secolului al XVIII-lea însemna *le monde*, desemna o elită nobiliară și culturală ce putea deveni critică față de imperiu, chiar dacă era legată foarte strâns de acesta. Varianta apărută în a doua jumătate a secolului al XIX-lea — *obshchestvennost* — ce s-ar putea traduce ca „public“ — devine o mișcare socială, reformistă sau revoluționară, foarte diferită de vechea idee de „societate“ sau de creativitate aristocratică⁹. Acest nou „public“ imperial, influențat încă de la început de formule (neo)hegeliene de progres sau revoluție socială, va lupta atât împotriva statului și a formelor parastatale țariste, cât și împotriva unor procese și efecte ale modernizării induse de stat. *Obshchestvennost* — implică nu atât o clasă socială, posedând o conștiință bazată pe interese economice, cât o prezență informală dar autoritară a rușilor educați, hotărâți să muncească pentru binele comun, pentru «progres»¹⁰. Progresul era însă o noțiune mai complicată și mai neclară din punct de vedere moral în imperiul țarist decât în Franța sau Anglia. Burghezia, *burzhuaziia*, era un termen peiorativ nu doar pentru socialiști sau populiști, dar și pentru păturile profesionale și intelectuali în general¹¹.

Progresul și critica lui au fost activități constante în cadrul mișcării anarhiste și narodniciste din Imperiul Rus. P. Lavrov — unul dintre cei mai citați filosofi și sociologi ruși din exil — face o critică a progresului ambiguă și tensionată, bazată pe datoria morală și existențială a „indivizilor ce gândesc critic“. Teoria lui legitimă, fără entuziasm, „procesul sângeros al dezvoltării istorice din trecut: dacă gândirea critică este motorul principal al progresului social, prețul suferinței celor mulți, ce a fost plătit pentru această dezvoltare, nu a fost în zadar“¹². Pentru

⁷ Abbot Gleason, „Terms of Russian Social History“, în Clowes, Edith, Samuel Kassow & James West (coord.), *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, Princeton University Press, 1991, p. 17.

⁸ A se vedea Reinhardt Koselleck, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, MIT Press, Cambridge, 1985.

⁹ Abbot Gleason, *loc. cit.*, p. 22.

¹⁰ Samuel, Kassow, James West, Edith Clowes, „Introduction: The Problem of the Middle in Late Imperial Russian Society“, în Clowes, Edith, Samuel Kassow & James West (coord.) *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, Princeton University Press, 1991, pp. 3-4.

¹¹ *Ibidem*, p. 4.

¹² Andrej Walicki, *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, Stanford University Press, 1979, p. 37.

filosoful rus, istoria Europei este, în ultimă instanță, o istorie a progresului, iar exploatarea continuă a maselor, deși reprobabilă, nu a fost un proces istoric total negativ. Progresul pare să se deplaseze pe traiectorii diferite în funcție de păturile sociale și fenomenele prinse în acest proces, dar unitatea este refăcută, în cele din urmă, atunci când beneficiarii vinovați moral ai progresului, intelectualii, își asumă vina și sunt pregătiți să își plătească datoria către popor și să răs-cumpere, prin această intervenție voluntară și morală, coerența istoriei și a progresului.

„Formula progresului” susținută de Mikhailovskii’ — întemeietorul așa-zisei „sociologii subiective” — duce mai departe tensiunea din interiorul noțiunii la-rovienne de progres:

„Progresul este apropierea treptată de individul integral, de cea mai deplină și mai diversificată diviziune a muncii între organele omului și cea mai mică posibil diviziune a muncii între oameni. Orice împiedică această dezvoltare este imoral, injust, pernicios și irațional. Orice diminuează eterogenitatea societății și astfel crește eterogenitatea membrilor săi este moral, just, rațional și benefic”¹³.

Tipul acesta de progres este antiteza diviziunii muncii sociale, modelul de asamblare a socialului pe care Durkheim îl propunea, în 1898, ca fundament atât al modernității, cât și al științelor sociale emergente. Conceptul „socialului”, al Societății, se constituia, în partea nord-atlantică a lumii, de-a lungul secolului al XIX-lea, ca o entitate „aparte de politică, economie, ecologie și ideologie, aptă să ducă o existență independentă, având, aparent, propriul ei temel”¹⁴. „Socialul” a apărut, astfel, sub formă de discursuri, practici și tehnologii, prin intermediul diferențierii și interconectării indivizilor și a muncii lor, ce poate avea loc într-un mod „organic” și coerent, pe un fundal aparent omogen. Dinamismul continuu al „diviziunii muncii sociale”, ce creează atât socialul cât și individualul, părea capabil să înrădăcineze progresul într-o societate bine circumscrisă, de obicei coextensivă unui stat național.

Exportul acestui model către alte părți ale lumii a fost complicat și a avut rezultate ambigue¹⁵. Constituirea socialului în Imperiul Rus și în periferiile agrare ale Europei a avut specificul lui. Pentru narodnicii propriu-ziși din anii 1870, dar și pentru narodnicii legali din anii 1880¹⁶, socialul era diferit conceptualizat — nu era mediul ce prin densitatea interacțiunii social-morale crea diviziunea muncii sociale și indivizii moderni și eterogeni. Un ideal de perfecțiune umană stătea în locul diferențierii muncii sociale¹⁷. Idealul „sociologic” al creării ordinii prin intensitatea și numărul interacțiunilor interindividuale și prin înrădăcinarea geografic-politică în cadrele și granițele bine conturate ale statului național a rețe-

¹³ Nikolai Mikhailovskii, *Qu'est-ce que le progrès? Examen des idées de M. Herbert Spencer*, Paris, 1870, p. 122.

¹⁴ Eric Wolf, Sydel Silverman, *Pathways of Power*, University of California Press, 2001, p. 327.

¹⁵ A se vedea Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Verso, London & New York, 2003 [1983]; Dipesh Chakrabarty, „Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for «Indian» Past?”, în *Representations*, nr. 37/1992, pp. 1-26; Eric Wolf, Sydel Silverman, *Pathways of Power*, University of California Press, 2001.

¹⁶ Richard Pipes, „Narodnichestvo: A Semantic Inquiry”, în *Slavic Review*, nr. 23(3)/1964.

¹⁷ „Omul perfect” este formula folosită de Mikhailovskii (și preluată ca atare de Stere) pentru a caracteriza țărănul ca tip social.

lelor sociale create prin și între indivizi puternic dieferențiați unul de celălalt nu prezintă mare putere de atracție în interiorul mișcării revoluționare din Imperiul Rus. Dinamismul social și progresul funcționează în modalități contradictorii pentru Mikhailovskii deoarece distrug dinamismul intern al ființei individuale; societatea și indivizii se deplasează pe traiectorii orientate diferit, unde indicațiile progresului arată în direcții opuse.

Poporul pe care anarhiștii și narodnicii din Imperiul Rus vor să îl slujească nu seamănă cu contrapartea lui franceză sau britanică și din alt punct de vedere. Una din ambiguitățile translatării noțiunii liberale dar și socialist-radicale de „popor” în interiorul unui imperiu foarte conservator politic este cea a multiplicării sale. Există la modul plural în mult mai mare măsură decât variantele occidentale.

Basarabenii — români și românofoni — erau o etnie periferică din Imperiul țarist ce trecea printr-un proces de naționalizare nu atât prin încercări etnografice sau literare, cât prin integrarea în comune studențești revoluționare, prin „mergerea la popor” — popor ce vorbește limbi și dialecte nerusești — și prin experiența exilului forțat sau voluntar¹⁸.

Primul socialism românesc

Socialismul în estul Europei a ajuns nu atât direct din Occident, ci, în mai mare măsură chiar, din Rusia, într-un amestec de anarhism, marxism și narodnism. Refugiații politici din imperiul țarist — în special după mișcarea eșuată a „mersului la popor” din 1873-1874 — și-au găsit refugiu nu doar în Elveția sau Anglia, ci și în țările învecinate: România, Bulgaria și Serbia. România a fost o țintă predilectă a refugiului, din motivele poziției sale tot mai antiruse după 1877 și ale constituției și mediului publicistic și politic relativ liberal. Prima generație de anarhiști și narodnici sunt aproape în exclusivitate refugiați din imperiu — unii dintre ei cu poziții relativ importante în mișcarea revoluționară rusă: Zamfir Arbure, Nicolae Codreanu, N. Szudzilovski-Russel, C. Dobrogeanu-Gherea. Existau și o serie de anarhiști indigeni — majoritatea de influență bakuninistă, dar și lavrovieni — precum Eugen Lupu sau frații Nădejde și o serie de refugiați temporari în drum spre Europa Occidentală, precum Neceaev, Plekhanov sau Axelrod. Emigrația rusă a acționat nu doar direct, prin membrii săi stabiliți în țările din jur, ci și indirect, prin grupurile de narodnici și anarhiști din Geneva și Zürich.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, treptat, are loc o trecere generală de la modelul populist-narodnic la cel social-democrat, marxist. Trecerea nu este una lină sau de la sine înțeleasă, ea semnificând nu doar o schimbare teoretică și ideologică, ci și modificări ale relației dintre elite și mase, reimaginări ale locului și status-ului intelectualilor față de popor și transformări în semnificația conținutului și legăturilor dintre noțiuni precum știință, chestiune socială, revoluție, popor, stat și națiune. Instituțional, este vorba despre trecerea de la o *intelligentsie*

¹⁸ Nu doar basarabenii trec prin astfel de experiențe. Polonezii și ucrainenii sunt însă cazuri mai complexe unde există o mai mare diversitate politică în interiorul comunităților naționale decât în cazul basarabenilor.

ce se îngrijește de binele poporului — uneori prin încercări ambigue de con-topire cu acesta — la formarea unor partide autoidentificate ca reprezentând clase sociale.

În Bulgaria, influența revoluționară rusă a fost, de asemenea, importantă, narodnicii ruși intrând în polemică, în anii 1890, cu social-democrații bulgari pe tema recurentă a posibilității edificării socialismului marxist într-o țară agrară (polemica între Debogori-Mokrievici aka Prokopiev și D. Blagoev)¹⁹. Trecerea spre social-democrație în Bulgaria s-a datorat influenței grupului marxist rus din jurul lui Axelrod/Zasulich/Plekhanov, astfel încât, la începutul anilor 1890, socialiștii bulgari făcuseră trecerea de la narodnicism la social-democrație prin instituționalizarea partidului socialist în 1891 și a adoptării programului de la Erfurt în 1893.

Cazul Serbiei e diferit, datorită succesului politic relativ rapid al radicalilor influențați de narodnici (Markovic aduce curentul narodnic din comunele anarhistice și populiste rusești din Elveția). Granițele dintre narodnicism (radicalism) și marxism nu vor fi niciodată foarte clare și ruptura narodnicism/social-democrație va fi mult mai târzie decât în Bulgaria sau România. Un partid social-democrat apare doar în 1903.

Cazul românesc are specificul său. Formarea partidului social-democrat suferă o întrerupere majoră de zece ani, datorată defecțiunii „generoșilor“ dar, mai ales, apariției unei variante românești a narodnicismului datorată, în mare măsură, lui Constantin Stere. România trece prin două curente narodnice, primul de nuanță anarhistă, al doilea naționalizat și intrat în *mainstream*-ul politic și cultural sub forma poporanismului.

Primul narodnicism este cel al anilor 1870-1880 și vine dinspre revoluționarii ruși, fie direct, fie prin intermediul exilului. Una din principalele activități ale primilor socialiști consta în transportul peste granița cu imperiul, prin Moldova și Basarabia, al materialelor de propagandă revoluționare tipărite în exil și, în timpul războiului din 1877, al propagandei în rândul armatei ruse aflate în România. O parte din narodnici trece printr-un important proces de naționalizare sau indigenizare început, la unii dintre ei, mai ales la basarabeni, încă din timpul activității revoluționare din imperiu.

Expulzarea revoluționarilor ruși și intimidarea discipolilor lor autohtoni, în 1881, după sărbătorirea a zece ani de la Comuna din Paris (dar și, probabil, a recentei asasinări a țarului Alexandru al II-lea de către *Narodnaya Volya*) marchează momentul scăderii importanței curentului anarhist-narodnic. După 1881, narodnicismul local evoluează spre o formulă social-democrată, sub influența narodnicilor transformați în social-democrați pe modelul lui Plekhanov, al apartenenței la Internaționala a II-a și al succesului electoral și organizațional al social-democrației germane. În același timp însă, anarhiștii și narodnici vor experimenta formule didactic-științifice de igienă publică, medicină și economie socială.

Această dublă dezvoltare va fi modificată de un al doilea narodnicism, de poporanism, ce, fie în mod direct, fie prin intermediul polemicilor pe care le va de-

¹⁹ Augusta Dimou, *Entangled Paths Towards Modernity: Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans*, Central University Press, Budapest, 1979 [1966], p. 187.

clanșa, va face trecerea spre varianta sociologic-economistă a narodnicismului. Există însă diferențe importante față de așa-zisul „narodnicism legal” sau socio-economic rus, datorită articulării poporanismului cu discursul autohton al „formelor fără fond” (Achim) și implicării directe în procesele construcției naționale din România *fin-de-siècle*.

Figuri anarhiste

Prima generație de anarhiști și narodnici din Imperiul Rus ce vor intra în politica românească devine activă public în anii 1870. Nicolae Codreanu (1852-1878), născut la Nisporeni, lângă Chișinău, într-o familie de țărani ceva mai înstăriți, face parte din această primă generație și traseul său biografic este exemplar pentru destinul membrilor mișcării revoluționare din Imperiul Rus prinși în tensiunea dintre exilul politic și afilierea etno-culturală și națională la relativ noul stat român.

În 1870 termină seminarul teologic din Chișinău și trece printr-o criză religioasă și politică ce îl face să părăsească o posibilă carieră preotească și să se înscrie la academia medicală chirurgicală din Sankt Petersburg, unde face parte dintr-o comună studențească și ia parte activă la viața cercurilor revoluționare²⁰. În 1874 — anul mării mișcări studențești a „plecării la popor” — Codreanu se întoarce la Nisporeni, în Basarabia, ca să organizeze contrabanda cu literatură revoluționară venită din exil și să facă propagandă socialistă — printre tinerii educați din Chișinău pe care îi învață „știința socială” dar și printre țăranii din Nisporeni. Împreună cu câțiva tovarăși apropiați, el „intră ... în mijlocul poporului muncitor; muncea la câmp împreună cu dânsul; spunea țăranului ideile și credințele sale; îl ajuta la nevoile lui; îi mângâia suferințele; îl lumina și îl întărea în speranța apropiatei sale mântuiri...”²¹. Se refugiază din nou la Petersburg, fiind urmărit de poliția secretă imperială, până când, sub presiunea secției a treia a poliției și în urma valului de represiune declanșat de eșecul „mersului la popor”, se mută în România. Decizia este una foarte serioasă și ruptura este trăită profund. În vorbele lui Zamfir Arbure, prieten și confident al lui Codreanu, acesta compară plecarea în România cu „trecerea Rubiconului”. Sentimente legate de mutarea în România sunt amestecate: „de mult doream eu să mă mut în România, că mi-era dor de dânsa”, dar și „lacrămile mă înnecau când priveam malul Basarabiei”.

Imaginea unei unități etnice articulate pe un proiect politic revoluționar pare să rezolve această tensiune: „îmi ziceam în minte: și aiciia pe malul acesta ca și acolo pe acela, tot același popor român, aceleași primejdii, tot aceleași nevoi, tot aceeași minciună ... și tot aceeași dreptate în prezent!!!... Și aicea voi găsi eu tovarăși de luptă, că numai prin luptă vom birui minciuna și vom căpăta dreptatea: dreptatea pentru România și Basarabia”.

²⁰ Zamfir Arbure, *O pagină din socialismul român. Viața și activitatea lui Nicolae Zubcu Codreanu*, București, 1880, pp. 12-14.

²¹ *Ibidem*, p. 14.

Dezamăgirea va fi una destul de dură, dar nu suficient de mare cât să îl facă să renunțe la proiectul revoluționar cu inflexiuni naționale. Reușește, după unele greutatea, să obțină drept de practică medicală în România și ajunge medic de plasă în județul Tutova în 1876. Se înscrie voluntar în serviciul sanitar militar în timpul războiului de independență din 1877 și este decorat cu ordinul „Steaua României“. Face parte activă și este printre organizatorii primelor cercuri socialiste din România — cercuri ce au ceva din aspectul studențesc din Rusia și care sunt dedicate studierii științelor naturii (studenții la medicină sunt supraraprezențați în aceste grupuri) și a „sociologiei“. Devine colaborator al revistelor revoluționare ruse din exil — *Vperiod, Obscina* — dar și al efemerei reviste anarhiste franceze *Travailleur*. Este bun prieten cu Nicolae Szudzilovski (dr. Russel), Constantin Dobrogeanu-Gherea, Zamfir Arbure și în legături strânse cu revoluționarii ruși aflați în tranzit prin România. Într-un moment foarte dificil pentru el și Arbure — când poliția secretă țaristă vrea să îl aresteze pentru că vindea literatură revoluționară amatei ruse aflate la București în timpul războiului din 1877-1878 — prefectul de poliție al capitalei îl scoate din oraș în siguranță.

Cu toate acestea, „chestiunea chestiunilor“ — problema socială —, „părea a fi necunoscută în România“, ba chiar, spunea Codreanu cu melancolie, „aicia nu se ocupă tinerii nici de știință“²². Tensiunea discutării și rezolvării „chestiunii chestiunilor“, tema principală a politicii revoluționare din Imperiul Rus, este disipată, inexistentă aproape într-o țară pentru care problema socială este indistinctă de problema țărănească (înțeleasă ca un amestec de împrăștiere și îmbunătățire, de tip cameralist — a exploatarea agrară) sau de problema construcției naționale și a reproducerii și schimbării elitelor politice. Perioada de industrializare rapidă, chiar dacă circumscrisă în marile orașe sau în regiunile miniere sau în fostul regat polonez, prin care trecuse Rusia din 1860 nu avea corespondent în România anilor 1870, unde începuse un proiect de modernizare a infrastructurii și a spațiului public urban, dar nu și unul de industrializare forțată notabil. Chiar și revoluționarii veniți din provincia periferică a Basarabiei (cum vor fi, cu traiecte diferite, Codreanu, Arbure și Stere) se simt pierduți, străini, exilați, chiar și atunci când sunt prinși, uneori foarte activ, într-un proces de construcție națională.

Codreanu este primul ce resimte această tensiune la nivel personal, emoțional, ideologic. Soluția tuturor va fi știința, mai exact o încercare de igienă publică și medicină socială denumită „sociologie“. La Codreanu (și parțial la Arbure) există o încercare de a ieși din exilul personal și ideologic, prin intrarea în proiecte și scrierea de broșuri nu atât revoluționare, cât ținând de un amestec de economie socială, studii de patologie socială, popularizări și propuneri concrete de îmbunătățire a vieții rurale. În 1878, într-o scrisoare către dr. Russel, Codreanu scrie că vrea să își ia ca temă pentru teza de doctorat „problema extrem de amplă despre degenerarea societăților omenești din punct de vedere social-sanitar... Mă vor interesa toate bolile care duc la degenerare: scrofuloza, sifilisul,

²² *Ibidem*, p. 15.

paludismul, gușa, pelagra, tuberculoza, scorbutul etc., statistica acestor boli în diferite țări, influența pe care o au aceste boli asupra aparatului nervos și asupra reproducției, influența asupra generațiilor următoare, cauzele lor etc.”²³.

Prima încercare, eșuată, de a crea o revistă a mișcării socialiste a avut probleme încă de la alegerea numelui. Al. Trușcă, cel ce se ocupa, împreună cu Dobrogeanu-Gherea, de logistica fondării unei „societăți” și reviste, îi recomandă lui Codreanu să dea un nume „românesc” jurnalului, să-i zică sau „Economia socială” sau „Sociologia”, fiindcă „titlul de socialism mi se pare fără formă și vechi”. Desigur că, nici chiar pentru Trușcă, economia socială sau sociologia nu erau „românești” în vreun sens etnic sau cultural, dar erau așa în sensul construcției naționale — ce avea nevoie mai curând de acestea decât de socialism, ce devenea astfel de două ori exotic și alogen.

Codreanu nu va deveni însă nici parte a grupării socialiste marxiste — ce va reuși, parțial, să rezolve această tensiune prin ortodoxia științific-ideologică — nici nu va intra în politica reformistă națională sau în proiectele de „economie socială” precum Zamfir Arbure sau Constantin Stere. Destinul său politic și personal descrie articulațiile unui moment istoric greu de surprins altfel — apariția și transformarea anarhismului — dezvoltat în cadrele imperiului țarist — în spațiul periferic dar beneficiind de libertăți publice ale unui stat național. O formă de gândire radicală a socialului, diferită de cea liberală, încearcă să se adapteze proceselor de construcție națională ce devin, din perspectiva anarhistă și narodnică un amestec greu de distins de eliberare, libertate individuală și colectiv-națională, dar și de exploatare cruntă a țăranimii și provincialism sufocant al elitelor.

Articolul publicat în nr. 3-4 din *Obșcina* în 1878, despre războiul de independență — la care Codreanu participase ca voluntar — este grăitor din punctul acesta de vedere. În primul rând, în România există, spune anarhistul român, „o masă exploatată care muncește, suferă, degenerază și pierie și există o minoritate exploatatoare, trândavă, parazitară”²⁴. Începutul războiului, organizarea și înarmarea unei armate de 60.000 de oameni s-au întâmplat pe fondul unei crize financiare. Întreținerea armatei s-a făcut prin emiterea unor legi de rechiziție. S-au rechiziționat cai, vite alimente, case, clădiri, căruțe și chiar oameni pentru transporturile militare. Executarea acestei legi de către administrația locală a creat o situație de criză și a „transformat aproape o jumătate dintre gospodarii independenți în argați pe viață ai moșierilor și arendașilor”²⁵ prin rechiziționarea oamenilor și a carelor lor pentru transporturile armatei române și ruse. Chiar dacă țăranii au fost plătiți — mai ales de către ruși — cu bani gheață, multe dintre animale au murit de extenuare și boală, gospodăriile celor plecați s-au dezorganizat, țăranii ajunși acasă toamna târziu au fost nevoiți să se împrumute de la moșier sau arendaș. Odată ce gospodăria țărănească a rămas fără vite, șansele ca ea să mai iasă vreodată din starea de dependență față de creditor a dispărut. 1878 semnifică, crede Codreanu, atât recunoașterea independenței României, „ce forma

²³ Stelian Neagoe, *Nicolae Codreanu*, Editura Politică, București, 1970, p. 162.

²⁴ *Ibidem*, p. 149.

²⁵ *Ibidem*, p. 153.

obiectul unor nădejdi vechi, fierbinți²⁶, cât și „o îndoită sărăcie a țăranilor români”²⁷.

Într-o altă scrisoare adresată prietenului său Nicolae Russel, din octombrie 1877, Codreanu exprimă criza profundă în care se află ca anarhist exilat în țara de care, de altfel, „îi era dor”:

„Ar fi pentru noi o mare fericire dacă ar veni aicea Ceaikovski cu ai săi, dacă am începe o faptuire izbutitoare. Viața noastră, din mărșavă, mizerabilă cum este, ar deveni viață fericită. O vrea însă Ceaikovski să învețe limba română, pentru a lucra în România când în Rusia, desigur, se va începe făptuirea revoluționară îndată după începerea războiului? Eu nu cred în aceasta. Ori poate gândești să te servești de limba franceză? Atuncea câmpul influenței în România se va îngusta prea mult, deși influența făptuirii va câștiga spații imense poate în alte țări. Și în acest caz eu voi fi prea fericit; numai scoaterea cărților și jurnalelor să se facă în România, să fie aicea oameni ca domnia ta, Ceaikovski etc. etc. Însă eu mai mult cred că cu toții vă veți duce în Svițera, Londra pentru a lucra rusește pentru Rusia și voi rămâne aicea eu să plâng mizerabilitatea națiunii mele și propria mea neputință de a face ceva pentru începerea regenerării sale”²⁸.

Nikolai Konstantinovič Szudzilovski (1850-1930) — Nicolae Russel —, născut la Moghilev, în Rusia, a avut un traiect revoluționar-profesional spectaculos, din care perioada 1875-1881 s-a desfășurat în România. Este chiar momentul în care România devine un loc important de refugiu pentru revoluționarii în drum spre Elveția sau Anglia și o interfață importantă în contrabanda cu literatură socialistă și anarhistă spre Rusia, sub privirile îngăduitoare ale guvernului liberal. Szudzilovski este o figură importantă în cercurile narodnice din Petersburg și Kiev și reușește să intre în legătură, în 1874 — anul marii mișcări „spre popor” a narodnicilor —, cu M. Bakunin și P. Lavrov, la Geneva. Aceștia doi coordonau, în stiluri și cu mijloace foarte diferite, mișcarea revoluționară din exil. Reîntors în Kiev, Szudzilovski ia parte la întoarcerea spre popor, mergând la Herson și Nikolaevsk, unde face propagandă și muncește printre țărani dar este obligat, fiind urmărit de Ohrana, să emigreze. Ajunge în Anglia, la Londra, de aici pleacă în America, pe urma unui șir destul de lung de revoluționari ruși și polonezi ce încercau să organizeze comunități rurale socialiste în noua lume. În același an se reîntoarce însă la Geneva, unde reia legătura cu grupările anarhiste și narodnice și intră în contact cu refugiații aflați în România după represiunea țaristă din 1874.

La sfârșitul anului 1875, Nikolai Szudzilovski ajunge, după un periplu prin Anglia, America și Elveția, în România. Este probabil ca mutarea lui în România să fi avut ca rol coordonarea directă a contrabandei cu literatură din partea cercurilor revoluționare din Rusia și Europa Occidentală. În același an sosesc în România C. Dobrogeanu-Gherea, frații Arkadsky și Zamfir Arbure, care sunt în legătură cu Nicolae Codreanu și Eugen Lupu (un anarhist bakuninist ieșean despre care nu se știe mare lucru). În 1877, odată cu războiul ruso-turc și intrarea trupelor ruse în România, propaganda și vânzarea directă de carte revoluționară

²⁶ *Ibidem*, p. 151.

²⁷ *Ibidem*, p. 156.

²⁸ *Ibidem*, p. 142.

rusă se intensifică — în București multe din librării vând astfel de cărți, aduse prin rețelele narodnice și anarhiste și cumpărate mai ales de ofițerii ruși. Ministrul de interne în 1878 este C. A. Rosetti — un discret proteguitor al socialiștilor și anarhiștilor care refuză interzicerea vânzării cărților revoluționare spunând că „în România cuvântul tipărit este liber și autoritățile rusești să interzică ele, dacă doresc, soldaților și ofițerilor ruși să mai cumpere asemenea cărți”²⁹.

Szudzilovski se retrage la Curtea de Argeș și își schimbă numele, în 1877, în Nicolae Russel³⁰. Aici practică medicina și predă cursuri de igienă și medicină populară — sprijinit fiind de N. Codreanu, dar și de prefectul de Argeș, C. Racoviță. La 31 decembrie 1878, în casa lui N. Russel, moare Nicolae Codreanu. După aceasta și în urma scandalului încercării de a-l înmormânta fără slujbă religioasă și al impunerii serviciului religios cu ajutorul jandarmilor, Russel se mută la Iași, unde exista un nucleu revoluționar mai vechi, format dintr-un amestec de refugiați din Imperiul Rus și de autohtoni cucerți de propaganda anarhistă — Eugen Lupu, Ion și Gheorghe Nădejde, Constantin Mille și alții. Această propagandă consta mai mult în discuții și publicații legate de științele naturii — darwinism, teorii materialiste, ateism etc. — decât în controverse legate de ordinea socială și politică.

În 1879 apare prima publicație socialistă din România, denumită *Bessarabia*. Apariția ei a fost efemeră (septembrie-decembrie 1879), iar numele și temele abordate erau grăitoare pentru situația dificilă și tensionată în care se găseau anarhiștii românii la sfârșitul anilor 1870 — începutul anilor 1880³¹. Revista nu doar că nu are în nume nimic direct referitor la socialism, dar nici măcar denumirile „mai românești” de „sociologia” sau „economia socială” nu au fost folosite. *Basarabia*, folosită ca nume al primei reviste scoase de cercurile socialist-revoluționare din România, arată o încercare de a găsi un compromis cu noua țară în care se aflau, în exil mai mult sau mai puțin voluntar, anarhiștii. Era o indicație a unui loc de origine pentru unii dintre ei dar și o configurare a unui inamic comun — chiar dacă din perspective ideologice diferite — atât pentru anarhiști și narodnici, cât și pentru noul stat român: imperiul țarist. Mai mult, era indicația disponibilității unora dintre membrii cercurilor revoluționare de a se implica mai puternic într-un proces de construcție națională dinspre stânga. Ceea ce, oricât de interesantă putea părea referirea la *Basarabia* pentru autoritățile române și oricât de importantă protecția unor membri importanți ai elitei politice precum C. A. Rosetti, C. Racoviță sau chiar Ion Brătianu, ar fi însemnat și o naționalizare a discursului social-revoluționar, parte din construcția națională mai puțin plăcută pentru reprezentanții statului român.

În octombrie 1879, la Botoșani³² sau Focșani³³ are loc o primă întâlnire a cercurilor revoluționare din România. Disputele de la această întâlnire — pe care le

²⁹ *Ibidem*, p. 155.

³⁰ *Monitorul Oficial*, nr. 60, 16/28 martie 1877, p. 1929.

³¹ Acest nume a fost preferat unor nume mai „socialiste”, precum „Socialismul românesc” sau „Munca” (Nădejde 1935).

³² Cf. Litman Ghelerter, „Din viața și activitatea doctorului Nicolae Russel”, în V. L. Bologa (coord.) *Din istoria medicinei românești și universale*, Editura Academiei R.P.R., București, 1962; Gh. Haupt, *Din istoricul legăturii revoluționare româno-ruse. 1849-1881*, Editura Academiei R.P.R., București, 1955.

³³ Cf. Stelian Neagoe, *op. cit.*

cunoaștem doar prin intermediul memoriilor Sofiei Nădejde — s-au purtat pe tema importanței și a publicului țintă al propagandei socialiste. Pentru unii dintre refugiații ruși, orice propagandă locală, orice preluare a unor teme românești în discursul revoluționar creat în și pentru Imperiul Rus nu ar fi făcut decât să pună în pericol gruparea revoluționară din România, al cărei principal rol era cel al aprovizionării cu literatură ilegală a mișcării din Rusia. Se pare că majoritatea a mers însă spre o autohtonizare, spre o naționalizare a revoluției sociale.

Rezultatul consfăturii secrete nu a fost însă unul foarte clar. Principalele activități ale grupurilor socialiste au continuat să fie în zona discutării rezultatelor științelor exacte, a medicinei sociale, a igienei publice dar și a unor încercări vagi autodefinite ca fiind de sociologie. Un text straniu rămas de la Nicolae Russel surprinde bine această ambiguitate. În urma unei greve studențești din 1880 din Iași, condusă și de unii studenți apropiați de cercul revoluționar local — eșuată relativ rapid —, Szudzilovski publică *Un studiu psychiatric urmat de câteva comentarii asupra ideilor sănătoase*. Studiul e un răspuns dat criticilor apărute în presă, după și în timpul grevei studenților, mai ales în cadrul fracțiونیștilor liberali din Iași, față de așa-zisa propagandă anarhistă și socialistă. Este și printre primele luări de poziție programatice ale mișcării revoluționare din România.

Russel încearcă să arate caracterul moral al socialismului. Morala fiind echivalentă cu altruismul și imoralitatea cu egoismul sau individualismul, sarcina autorului devine de a arăta caracterul altruist al socialismului³⁴. Acesta este relativ departe de formulele ortodoxe social-democrate, fiind mai curând un amestec de narodnicism, anarhism, socialism științific și teorii lavroviene. Socialismul este, pentru Russel, o tendință a progresului social, arătată de „știința sociologiei“, direcția altruistă a evoluției formelor sociale, „un *drum* care, pornind de la revoluțiunea socială, adică de la epoca socializării complete a capitalului și a trecerii instrumentelor mari de producție în posesiunea colectivităților muncitoare, merge până la infinit“³⁵. Russel nu ezită în a arăta necesitatea revoluției sociale și în a schița un program al „colectivismului“ care are însă un caracter foarte general: sechestrarea proprietăților private asupra mijloacelor de producție și trecerea lor în proprietatea muncitorilor, înlăturarea concurenței anarhice în producție și rezolvarea crizelor de supraproducție, descentralizarea politică și federalizarea statului, învățământ gratuit, asigurări de muncă, bătrânețe și boală, emanciparea femeilor, reorganizarea familiei etc. România nu poate fi în afara acestei evoluții, a progresului social, decât cu prețul imitării destinului indienilor din Statele Unite ale Americii³⁶. Finalul textului este o primă încercare de a introduce destinele locale, românești, în schema revoluției universale. Legătura dintre „local“ și „european“ se face prin încercarea de racordare a temporalității și a culturii naționale la fluxul și ritmul istoric progresiv, universal. Soluția nu este una mult diferită de cea a liberalismului autohton: socialiștii și anarhiștii devin autohtoni trasând datoria „patriotului adevărat în asemenea țară ca România“:

³⁴ Nicolae Russel, *Un studiu psychiatric urmat de câteva comentarii asupra ideilor sănătoase*, Tipolitografia Buciumului Român, Iași, 1880, p. 17.

³⁵ *Ibidem*, p. 23.

³⁶ *Ibidem*, p. 33.

„Interesele țării sunt nu în blestemele și afuriseniile totului ce se petrece în lume civilizată, ci în stăruința de a înțelege ceea ce se petrece spre a putea în a adevăr introduce națiunea maternă în familia popoarelor europene”³⁷.

Anarhism transnațional și localizarea revoluției sociale

Socialiștii revoluționari alegeau să acționeze și local, în afara rețelelor transnaționale anarhisto-narodnice, apelând la o formulă folosită deja de liberalism. România trebuie să treacă prin revoluția socială pentru a nu deveni o „rezervație indiană” în Europa. Relația cu liberalismul este una mai complicată și ambiguă decât în cazul socialismului occidental — ce a apărut, în mare măsură, ca o reacție la o formulă liberală consolidată economic, social și politic. În sud-estul Europei socialismul a fost mai curând un răspuns la dorințe și nevoi sociale apărute datorită unor revoluții liberale rudimentare, fiind un amestec tensionat de cerințe liberale și imaginar anarhist, socialist și narodnic³⁸.

Decizia dezvoltării și propagandei locale odată luată — chiar dacă în formula de revoluție socială cu motivații liberale — următoarea mare ocazie de manifestare socialistă a fost îmbrățișată cu entuziasm. În martie 1881 se împlineau zece ani de la Comuna din Paris. Urma să aibă loc un mare banchet și o manifestație populară cu steaguri roșii, slogane și pancarte socialist-revoluționare. Între timp, însă, după multe eforturi eșuate și valuri de represiune, *Narodnaya Volya* reușea, la 1 martie 1881, să îl omoare pe țarul Alexandru al II-lea. Manifestarea căpăta alte nuanțe politice. Manifestația este interzisă, au loc arestări atunci când ea se desfășoară ilegal. Revoluționarii ruși — cei fără cetățenie română — sunt expulzați pentru tulburarea ordinii publice, conform unei legi, adoptată rapid în 7 aprilie 1881. Russel, împreună cu Axelrod — un alt membru important al mișcării revoluționare ruse —, este imbarcat pe un vas și trimis la Istanbul, unde urma să fie luat în primire de poliția secretă rusă. Strania alianță antițaristă dintre anarhiștii ruși și statul român funcționează însă și acum. Ministrul de interne C. A. Rosetti și șeful său de cabinet, ieșeanul G. Panu, fac astfel încât revoluționarii ruși să nu ajungă pe mâna Ohranei. Nicolae Russel își va continua periplul revoluționar prin Europa, America, se stabilește la Honolulu în Hawaii, pleacă în Japonia în timpul războiului ruso-japonez pentru a face propagandă printre prizonierii de război ruși de acolo, trece prin Filipine, Haiti, ajunge în China unde moare, la optzeci de ani, la Tientsin³⁹.

1881 aduce autohtonizarea forțată dar și slăbirea mișcării anarhiste în România. Rețelele de transport de literatură revoluționară nu mai funcționează și, în Rusia, mișcarea revoluționară, narodnicii în special, sunt vânați, închiși, executați sau deportați în Siberia⁴⁰. Mulți dintre revoluționarii ruși sunt expulzați și,

³⁷ *Ibidem*, p. 34.

³⁸ A se vedea Augusta Dimou, *Entangled Paths...*

³⁹ A se vedea L. Ghelerter, „Din viața și activitatea doctorului Nicolae Russel”, în V. L. Bologa (coord.) *Din istoria medicinei românești și universale*, Editura Academiei R.P.R., București, 1962.

⁴⁰ A se vedea Franco Venturi, *Roots of the Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia*, Phoenix Press, London, 2001.

oricum, rolul României de bază de contrabandă pentru narodnicii și anarhiștii din Rusia dispare. Rămân însă socialiștii și anarhiștii autohtoni. La Iași, Ion Nădejde este destituit din profesorat, iar Gh. Nădejde și Th. Speranția sunt suspendați pe termen nelimitat de către un juriu universitar⁴¹. În timpul procesului, cei doi frați Nădejde publică o broșură programatică: *Procesul fraților Nădejde. Socialismul înaintea justiției*. Cei doi se consideră anarhiști bakuniniști, adepți ai lui Marx, care „a pus bazele socialismului științific” (6) și declară, în același timp, că „noi ne ținem de teoria morală a lui Herbert Spencer” (14). Socialismul științific și sociologia spenceriană funcționează pe fundalul „civilizației” amenințate de pieire din cauza corupției morale și a „egoismului burgheziei” (5). „Chestiunea socială” este parte a luptei pentru civilizație și moralitate (23).

Tipul de acțiune pe care astfel de revoluționari îl pot avea local, în afara rețelilor revoluționare din imperiu este în continuare neclar, frații Nădejde susțin că sunt anarhiști ... „și ca atare nu putem avea pretenția de a impune ideile noastre și reformele noastre” (11), nu doresc să fie aleși deputați sau să fie membri în consiliile județene. Singura activitate este un soi de propagandă sau educație a maselor: „noi spunem numai ce credem bun și folositor și lăsam să pună în lucrare poporul însuși” (14). Până la urmă ancorarea în fluxul progresului european este singura soluție reală, context în care propaganda socialistă are un sens și o legitimitate națională:

„Revoluția e neînălăturabilă, mai ales că din jurul țării noastre masele sunt mai luminate decât aicea în această privință. Când va izbucni în Europa o revoluție, negreșit că se va întinde și peste țara noastră. E de temut însă că o revoluție înainte de a fi străbătut adânc propaganda socialistă, va fi peste măsură de crâncenă și poate și fără rezultat” (12).

Mișcarea revoluționară românească din anii 1870 și 1880 era un amestec eclectic de influențe, tensionată între idealul abstract al revoluției sociale, construcția națională liberală și negociind cu greu o poziție între contexte locale și rețele revoluționare globale. Membrii ei se mișcă pe distanțe și cu ușurință diferite alături de sau împreună cu ideile, textele și broșurile scrise în limbile Imperiului Rus (în special rusă, dar și ucraineană și poloneză), dar și în franceză, germană și, în mai mică măsură, în engleză. Adepții locali — frații Nădejde, C. Istrati, Al. Trașcă, Eugen Lupu — se deplasează puțin geografic, cei ca Nicolae Russel se mișcă cu o viteză și pe distanțe uimitoare de la Moghilev, Petersburg și Geneva la Tientsin via Curtea de Argeș, Iași și Philadelphia. Primul socialism românesc este o creație rețelară, cu tensiuni, fracturi dar și alianțe stabile între membrii cu viteză și amplitudine mare de mișcare și membrii obligați să se localizeze mai puternic. Strategia de împământare a socialismului și anarhismului s-a desfășurat în interiorul rețelei transnaționale revoluționare ruse. Dispariția acestora a dus și la dezagregarea primei formule anarhiste locale după 1881⁴².

⁴¹ Ei nu sunt acuzați de propagandă socialistă ca atare, ci de faptul de a fi făcut propagandă de la catedră, în fața unor tineri ce nu aveau încă douăzeci și unu de ani.

⁴² Tensiunea dintre local și formule și modalități de organizare globale sau internaționale va fi rezolvată, parțial și temporar, în 1893, prin adoptarea unei structuri de partid de clasă, social-democrat (PSDMR). Pe de altă parte, cam în același timp, o formulă naționalizată a narodnicismului s-a transformat în curent cultural-literar (la 1906 apare revista *Viața Românească*) renunțând la formule organizațional-ideologice transnaționale.

Miza este discutarea „chestiunii sociale“, dar principalele texte sau proiecte serioase locale țin mai mult de medicină socială, epidemiologie și igienă publică decât de sociologie. Anarhismul de după 1881 va continua linia de discutare și propagare a științei — mai ales a științelor naturii însă, a fizicii, chimiei, biologiei, darwinismului și a teoriilor evoluționiste. În *Contemporanul. Revistă științifică și literară*, apărută în 1881 la Iași sub coordonarea fraților Nădejde, anarhismul devine o critică acerbă a plagiatelor și a imposturii științifice autohtone și o propagandă pentru darwinism și materialism. Apar traduceri din Herbert Spencer și, peste câțiva ani, și din Marx. Scopul declarat al revistei este „de a face cunoscut publicului românesc cum privește știința contemporană lumea. Vroim să aducem în țara noastră discuțiunea asupra marilor teorii științifice la ordinea zilei la popoarele civilizate din Apus“⁴³.

În numărul din 1 septembrie 1881 al *Convorbirilor literare*, revista grupului conservator de la Junimea, era anunțată apariția *Contemporanului* astfel: „Contemporanul din Iași sub redacțiunea dnilor Nădejde, Speranță și C. Mille ar avea aerul unui ziar socialist. Totuși nu este așa. Se ocupă cu răspândirea noțiunilor științifice; așa conține un studiu asupra Darwinismului; un altul: Ce știm despre lume. Pe lângă aceste conține și literatură și anume povești, poezii și anecdote populare. Dintre aceste amintim una cu mult haz *Trei surzi* de d. Speranță. Poesiile dlui Mille au un caracter desperat, sunt o vecinică revoltă contra lumii și a societății așa cum este ea astăzi constituită“⁴⁴.

O bună parte din anarhismul românesc dar și din cel original, rusesc, este bazată pe o studiere a științelor naturii și, din ce în ce mai mult după anii 1880, pe științele sociale înțelese ca parte a științelor naturii. Nihilistii ruși făceau disecții prin 1860, narodnicii legali din 1880 studiau economie și sociologie. La Iași și București „chestiunea socială“ se naște, timid, împreună cu entuziasmul pentru științele naturii, distanța, în timp, dintre disecțiile à la Bazarov și studiile lui Vorontsov și Mikhailovskii nu există în România. Scoaterea la iveală a fragilității socialismului românesc, a ilegitimității sale istorice ca „floare exotică“ și discutarea teoretică autohtonă a „chestiunii sociale“ se vor întâmpla mai târziu și deja în afara complexului ideatic și organizațional anarhist local, prin disputa dintre C. Dobrogeanu-Gherea și Constantin Stere, doi foști narodnici deveniți unul marxist ortodox, celălalt poporanist.

Zamfir Arbure Ralli (1848-1933) este un caz interesant fiindcă prefigurează poziția narodnicismului total naționalizat al lui C. Stere fără să aibă însă amplitudinea sa teoretică sau capacitatea de a teoretiza „chestiunea socială“ în contextul local. Membru al aristocrației moldovenești cu origini românești dar și grecești și ucrainene, născut la Cernăuți, în Bucovina, se mută la Chișinău unde urmează gimnaziul. Urmează medicina la Moscova și apoi la Petersburg, unde devine implicat în mișcarea revoluționară, anarhistă și narodnică din Imperiul Rus. Ia parte la conspirația din 1869 a lui Serghei Neceaev — discipol autodeclarat al lui Mikhail Bakunin.

⁴³ *Contemporanul. Revistă Științifică și Literară*, nr. 1/1881, p. 1.

⁴⁴ *Convorbiri literare*, anul XV, nr. 6/1 septembrie 1881, pp. 236-237.

În urma asasinării, la ordinul lui Neceaev, a unui fost membru al grupului revoluționar *Narodnaya Rasprava* și a descoperirii unor planuri de asasinare a țarului, Zamfir Arbure, împreună cu mulți dintre apropiații mișcării revoluționare, este arestat, închis în fortăreața Petru și Paul și apoi deportat în Siberia (Arbure). Reușește să fugă în Elveția, la Zürich, unde devine un apropiat al lui Bakunin și Elisée Reclus și unul dintre cei mai influenți membri ai mișcării anarhiste⁴⁵. Se ceartă cu Bakunin, se mută la Geneva, unde continuă o activitate editorială și publicistică ferventă — publică o istorie a Comunei din Paris, manifeste către țăranii ucraineni, literatură anarhistă, fondează revista *Rabotnik* și apoi *Obščina*. Ia legătura cu revoluționarii și anarhiștii din România pentru a pune la punct transportul de cărți către Rusia — prin intermediul lui Nicolae Codreanu, Eugen Lupu și C. Dobrogeanu-Gherea. După demonstrația violentă anarhistă din Berna din 1877, la care participă alături de P. Kropotkin⁴⁶, se mută, sub amenințarea extrădării către Rusia, în România. Aici participă la activitățile cercurilor anarhiste până în 1881, când se naturalizează și devine cetățean român. Zamfir Arbure se va integra foarte rapid în societatea românească deși va trăi un autodeclarat exil interior.

Fostul anarhist ajunge șeful serviciului statistic municipal al Bucureștilor, publică studii de geografie și etnografie — dintre care unul, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, ia premiul Academiei Române —, predă limba rusă la școala de război și traduce, împreună cu Ion Nădejde, *Codul comercial rus* în limba română. Publică hărți statistice referitoare la distribuția spațială a tuberculozei în București între anii 1899 și 1907, cărți de grădinarit, de combatere a beției la sate etc. Ia poziții clare proromânești în problema Basarabiei:

„Dincolo de Prut națiunea română este osândită la moarte. S-o știm și să n-o uităm! Vai de românii cari își pun speranța în Rusia”⁴⁷.

Pe 15 iunie 1906, în București, în parcul Carol — creat, în mare măsură, pentru această ocazie — a fost deschisă Expoziția Jubiliară sau Expozițiunea Generală Română. Se marcau astfel 40 de ani de la venirea lui Carol în România, 25 de ani de la proclamarea regatului, dar și „1800 de ani de la crearea neamului Românesc de către împăratul Traian”. Expoziția avea rostul de a fi, în mic, o reluare, la nivel național, a marilor expoziții de la Paris, Berlin și Londra, dar și una pentru „românii din afara granițelor”⁴⁸. Tema generală era progresul realizat de națiunea română, după 1866, în domeniile economic, cultural și statal. Au fost prezenți mii de delegați reprezentând românii din Transilvania, Banat și Bucovina.

La această expoziție este constituită o secțiune de igienă publică și economie socială. G. D. Scraba publică rezultatele unui chestionar destul de amplu asupra proprietății, populației, regimului economic și socio-cultural și condițiilor mun-

⁴⁵ George Woodcock, *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements*, Broadview Press, Peterborough, 2004, p. 343.

⁴⁶ George Woodcock, Ivan Avakumovic, *Peter Kropotkin: From Prince to Rebel*, Black Rose Books, Montreal, 1990.

⁴⁷ Zamfir Arbure, *O carte tipărită din ordinul MS Împăratul Rusiei*, Tipografia ziarului Lupta, Al. Lefteriu, București, 1893, p. 40.

⁴⁸ Era vorba, probabil, și de o reacție la sărbătorirea Mileniului de către Ungaria, în 1896.

cii (învoielile agricole, asociații țărănești, alimentație, stare sanitară, locuire etc.) intitulat „Starea socială a săteanului“ și pus sub auspiciile „tinerei științe a economiei sociale“⁴⁹. Este una dintre primele încercări sintetice de reprezentare numerică și grafică a „stării sociale“ a țăranilor. Expunerea lui Scraba se încheie cu o critică a „intermediarilor“ și a regimului de exploatare. În analiza noului regim de muncă întemeiat pe învoielile agricole și pe exploatarea țăranilor un rol fundamental îl joacă, crede Scraba, dispariția pășunilor și izlazurilor comunale și blocarea accesului țăranilor la păduri⁵⁰. Soluția adusă de „economia socială“ românească din anii 1900, inevitabil axată pe problemele rurale, era sprijinirea cooperativelor și a băncilor populare și reintroducerea bunurilor comune în circuitul vieții economice țărănești. Zamfir Arbure, alături de G. Alimănișteanu, Leonida Colescu, N. Basilescu, Șt. Cihoschi, D. Comșa, D. Drăghicescu, I.G. Duca, A. Gâdei, V. M. Kogălniceanu, C. Negoescu și Th. Speranția, este membru al acestei secțiuni și ia parte la alcătuirea chestionarului și a anchetei propriu-zise. O bună parte a procesului de autohtonizare a mișcării anarhiste și narodnice în România se desfășoară, după 1900, în cadrele „economiei sociale și igienei publice“.

La Zamfir Arbure, această etapă de preocupări cameraliste are și o dimensiune naționalistă bine conturată. Nu e vorba doar de realizarea unor studii referitoare la problemele sociale, de o spațializare și serializare a lor (1909), ci și de o substanțializare și spațializare a esenței naționale. Astfel, într-o carte despre grădinărit și zarzavaturi, noile cunoștințe — venite, cum mărturisește chiar Arbure, din cărțile nemțești, franțuzești și rusești — au o dublă eficacitate, una tehnic-gospodărească și una etno-națională:

„Cărticica de față s-a scris de către mine pentru cei cari vor să învețe despre grădinărit. Am scris-o după cărțile nemțești, franțuzești și rusești cu scop de a răspândi pe la noi cunoștințe despre îndeletnicirea grădinăritului, sfătuind pe români să se pue pe lucru, să curețe țărișoara noastră, blagoslovită de Domnul Dumnezeu, de lifta bulgărească și sârbească, care se așeză pe la noi, ocupându-se cu grădinăritul ... Pământul românesc este și trebuie să rămâie al românilor; românii trebuie să-l cultive și să se folosească de rodul muncii lor“⁵¹.

Chestiunea chestiunilor și problemele sociale

Secolul al XIX-lea este secolul apariției problematicei socialului, a modernității sociale — a emergenței expertilor în domeniul socialului, a noțiunilor de „mediu social“ și bunăstare. Modelul liberal al filantropismului este înlocuit treptat cu modelul asistenței sociale și al medicinei sociale. Lumile urbane și rurale sunt redefinite ca vaste domenii în care apar și se rezolvă „problemele sociale“, în care tensiunile și conflictele se rezolvă prin aplicarea expertizei sociale, prin științele sociale.

⁴⁹ G. D. Scraba, *Starea socială a săteanului după anchetele privitoare anului 1905, îndeplinite cu ocaziunea expozițiunii generale Române din 1906 de către secțiunea de economie socială*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1907, p. 8.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 308.

⁵¹ Zamfir Arbure, *Despre grădinile de zarzavat*, Editura Thoma Basilescu, București, 1901, p. 11.

O discuție a teoriilor și discursurilor despre „problemele sociale“ necesită o serie de lămuriri preliminare. Textele despre „social“ presupun un anumit grad de sofisticare și modernitate a instrumentelor de măsurare și înregistrare. Punerea în funcțiune și crearea acestui instrumentar, cel puțin la început, nu este decât la îndemâna statului. Structura socială apare ca problematică atunci când apar instrumente statistice, conceptuale și descriptive ce pot izola, din aria largă și ambiguă de probleme ale administrării statului, un set de diagnoze și prognoze legate de poziționarea unor grupări sociale unele față de altele și față de stat. Inevitabil deci, discuția despre problema sau problemele sociale a fost încadrată de procesele de construcție națională gestionate de elitele politice și administrative liberale.

Tensiunea dintre „problema socială“ (inegalitatea dintre bogați și săraci, între cei protejați de proprietate și „clasele muncitoare și suferinde“) și „problemele sociale“ — și trecerea de la singular la plural — devine acută la sfârșitul secolului al XIX-lea. Unul din motive este că sociologii și asistenții sociali, ce se profesionalizează, în Europa și America, între 1885 și 1915, puteau să își revendice mai ușor un teren practicabil de analiză și intervenție atunci când acesta putea fi tratat în afara marii rupturi politice între cei ce au și cei ce nu au. Un alt motiv constă în dezabuzarea sfârșitului de secol XIX și neîncrederea față de marile proiecte (abandonate) ale Iluminismului și Romantismului. Discutarea „problemei sociale“, la singular, presupunea existența unui *master-plan* pentru întreaga societate și lume industrială și părea nerealist într-o lume diversă și greu controlabilă⁵².

„Socialul“ se construiește în Europa în momentul de trecere de la politic la social, de la dorința de a rezolva „marea ruptură“ la dorința de a reglementa și norma multiplele dimensiuni și fragmente ale socialului. Ea păstrează câte ceva din ambele abordări, în această sinteză contând atât atractivitatea proiectului pentru un grup larg de administratori, reformiști politicieni și oameni de știință, cât și instabilitatea și ambiguitatea lui.

Există o zonă de mijloc, între cultura înaltă și viața de zi cu zi, o zonă a modernității sociale, o zonă de apariție a socialului și, în același timp, a expertizei sociale. În această zonă de mijloc, intermediară, a modernității expertiza se împletește cu normativitatea⁵³.

Canguilhem situează apariția acestei forme de modernitate, pentru Franța, între 1759, momentul primei apariții a cuvântului „normal“, și 1834, data primei apariții a cuvântului „normalizat“, când o clasă normativă a câștigat puterea de a identifica funcții normelor sociale cu propriile ei uzaje și propriile determinări ale conținutului acestor funcții (1979). Valoarea în numele căruia acest proces de normalizare a fost urmărit de statele și expertii lumii moderne este bunăstarea populației. Noțiunea de „societate“ își face apariția, devenind un obiect în sine, cu propriile legi, cu propria știință și cu propria expertiză. Acțiunile indivizilor

⁵² Hillel Schwartz, „On the Origin of the Phrase «Social Problems»“, în *Social Problems*, nr. 44(2)/1997, p. 281.

⁵³ Paul Rabinow, *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*, London & Chicago: University of Chicago Press, 1989.

nu mai sunt înrădăcinate în propriul lor caracter moral — cum credea liberalismul clasic —, ci în mediul social. Reforma nu mai este axată pe individ, ci pe mediul în care acesta trăiește.

Concluzii

În România aceluia *fin-de-siècle*, problema socială nu se pluralizase, nu devenise un set de „probleme sociale“ (Schwartz, 1997) și era încă una strict legată de populația rurală și de crizele regimului economic și social agrar. La început, mai ales medicii sunt cei ce se preocupă de problematica creșterii populației, a mortalității și morbidității, a igienei și medicinei sociale (dr. Agappi, Felix Iacob, Constantin Istrati etc.).

Narodnicii și anarhiștii aduc, de obicei, un plus de sofisticare discuției și o translatăre a ei — nu întotdeauna foarte clară — înspre o înțelegere mai largă a „chestiunii sociale“. Articularea dintre tiparul cameralist — medical local și tematica generală a „chestiunii chestiunilor“ (Codreanu) constituită în interiorul mișcării revoluționare ruse, în interiorul proceselor construcției statului național, este momentul unei prime apariții a socialului modern românesc — ca modernitate și expertiză socială aplicată asupra unei societăți normate sau, cel puțin, normalizabile. Anarhismul și narodnicismul de primă generație — anii 1870 și 1880 — împreună cu forme de economie și medicină socială și de cameralism, ce derivă, cel puțin parțial, din acestea, apar în intervalul de trecere de la modelul filantropic și al tehnologiei politice moralizatoare și disciplinatorii spre modernitatea socială.

Anarhismul se constituie ca un moment tranzitoriu, instabil, ce suprapune însă, pentru scurt timp, o serie de tensiuni fundamentale ale modernității locale: rețea transnațională și grup local, național și imperial, problemă și probleme sociale, știință și moralitate, revoluție socială și construcție națională. Prin constituirea sa, ca formulă parțial națională în interiorul mișcării revoluționare rusești desfășurată la nivelul imperiului și a exilului global, anarhismul aduce laolaltă, pentru o clipă, chestiunea socială („chestiunea chestiunilor“) și construcția identității și a statului național.

Științele și expertiza despre societate și chiar instituirea socialului de mai târziu (în special în interbelic) au, printre punctele de plecare importante, neliniștile și destinele tulburi ale unor discipoli români sau românizați ai lui Bakunin.

BIBLIOGRAFIE

- Anderson, Benedict, *Imagined Communities*, Verso, London & New York, 2003 [1983];
 Antohi, Sorin, „Romania and the Balkans: From Geocultural Bovarism to Ethnic Ontology“, *Transit online* (21), 2002;
 Arbore, Zamfir, *O pagină din socialismul român. Viața și activitatea lui Nicolae Zubcu Codreanu*, București, 1880;

- Arbore, Zamfir, *O carte tipărită din ordinul MS Împăratul Rusiei*, Tipografia ziarului Lupta, Al. Lefteriu, București, 1893;
- Arbure, Zamfir, *Temniță și exil*, Tipografia „Gazeta Săteanului”, Râmnicu Sărat, 1894;
- Arbure, Zamfir, *În exil*, Institutul de Editură Ralian și Ignat Samitca, Craiova, 1896;
- Arbure, Zamfir, *Despre grădinile de zarzavat*, Editura Thoma Basilescu, București, 1901;
- Arbure, Zamfir, *Tuberculoza în Capitală. Morții de tuberculoză în București după strade în anii 1899-1907*, Tipografia Göbl și fiii, București, 1909;
- Atanasiu, I. C., *Mișcarea socialistă. Pagini din Istoria Contimporană a României, 1881-1916*, vol. 1, Editura „Adeverul”, S.A., București;
- Bakunin, Michael, *Statism and Anarchy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990;
- Bahro, Rudolf, *The Alternative in Eastern Europe*, New Left Books, London, 1979;
- Baskar, Bojan, „Small National Ethnologies and Supranational Empires: The Case of the Habsburg Monarchy”, în Máiréad Nic Craith, Ullrich Kockel și Reinhard Johler (coord.), *Everyday Culture in Europe: Approaches and Methodologies*, Asghate, Aldershot, 2008;
- Bennet, Tony, *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*, Routledge, London și New York, 1995;
- Bernstein, Eduard, *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation*, Random House, London, 1961 [1899];
- Brower, Daniel, „Fathers, Sons, and Grandfathers: Social Origins of Radical Intellectuals in Nineteenth Century Russia”, *Journal of Social History* 2(4), 1969, pp. 333-355;
- Canguilhem, Georges, *Le normal et le pathologique*, PUF, Paris, 1979 [1966];
- Chakrabarty, Dipesh, „Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for «Indian» Pasts?”, în *Representations*, 37, pp. 1-26, 1992;
- Confino, Michael, „The New Russian Historiography, and the Old — Some Considerations”, în *History and Memory*, 12 (2), 2009, pp. 7-33;
- De Man, Henri, *Psychology of Marxian Socialism*, Transaction Books, New Brunswick & London, 1985;
- Dimou, Augusta, *Entangled Paths Towards Modernity: Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans*, Central University Press, Budapest, 1979 [1966];
- Dobrogeanu-Gherea, Constantin, *Ce vor socialiștii români? Expunerea socialismului științific și programului socialist*. Extras din Revista socială nr. 8, 9, 10, 11, Tipo-litografia N. Gouldner, Iași, 1886;
- Dobrogeanu-Gherea, Constantin, *Studii critice*, Editura Viața Românească, București, 1923.
- Foucault, Michel, *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*, Palgrave Macmillan, New York, 2009;
- Georgescu, Elena, *Tezaur din veacul trecut*, Institutul de Studii Istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., București, 1971;
- Ghelerter, Litman, *Gânduri și îndemnuri socialiste*, Editura Partidului Social-Democrat, București, 1947;
- Ghelerter, Litman, „Din viața și activitatea doctorului Nicolae Russel”, în V. L. Bologa (coord.) *Din istoria medicinei românești și universale*, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București, 1962;
- Gellner, Ernst, *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 2006 [1983];
- Gleason, Abbot, „Terms of Russian Social History”, în Clowes, Edith, Samuel Kassow & James West (coord.), *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, Princeton University Press, Princeton, 1991;
- Gerasimov, Ilyia, *Modernism and Public Reform in Late Imperial Russia: Rural Professionals and Self-Organization, 1905-1930*, Palgrave Macmillan, New York, 2009;

- Haupt, Gh., *Din istoricul legăturii revoluționare româno-ruse. 1849-1881*, Editura Academiei R.P.R., București, 1955;
- Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Columbia University Press, New York, 2000 [1985];
- Iacob, Felix, *Geografia medicală a României*, Stabilimentul tipografic I. Socecu, București, 1892;
- Istrati, Constantin, *O pagină din istoria contimporană a României din punctul de vedere medical, economic și național*, Tipografia Alesandru A. Grecescu, București, 1880;
- Kassow, Samuel, James West, Edith Clowes, „Introduction: The Problem of the Middle in Late Imperial Russian Society“, în Clowes, Edith, Samuel Kassow & James West (coord.) *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, Princeton University Press, Princeton, 1991;
- Kitch, Michael, „Constantin Stere and Rumanian Populism“, în *Slavonic and East European Review*, 53 (131), 1975, pp. 248-271;
- Kitch, Michael, „Constantin Dobrogeanu-Gherea and Rumanian Marxism“, în *Slavonic and East European Review* 55 (1), 1977, pp. 65-89;
- Kósa, L., „Hungarian Ethnographical Society“, în M. Hoppál și E. Csonka-Takács (coord.), *Ethnology in Hungary: Institutional Background*, European Folklore Institute, Amulett'98, Budapest, 2001;
- Koselleck, Reinhart, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, MIT Press, Cambridge, 1985;
- Lavrov, Peter, *Historical Letters*, University of California Press, 1967;
- Mille, Constantin, *Dinu Millian*, București, Berkeley and Los Angeles, 1887;
- Mikhailovskii, Nikolai, *Qu'est-ce que le progrès? Examen des idées de M. Herbert Spencer*, Paris, 1870;
- Nădejde, Sofia, „Amintiri“, *Adevărul*, 49(15737), 1935;
- Neagoe, Stelian, *Nicolae Codreanu*, Editura Politică, București, 1970;
- Pipes, Richard, „Narodnichestvo: A Semantic Inquiry“, în *Slavic Review* 23 (3), 1964;
- Pocock, J.G.A., *Politics, language and time. Essays on political thought and history*, University of Chicago Press, Chicago and London, 1989 [1960];
- Rabinow, Paul, *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*, University of Chicago Press, London & Chicago, 1989;
- Russel, Nicolae, *Un studiu psihiatric urmat de câteva comentarii asupra ideilor sănătoase*, Tipolitoграфия Buciumului Român, Iași, 1880;
- Sasoon, Donald, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, London, 2010;
- Scanlan, James, „Populism as a Philosophical Movement in Nineteenth Century Russia: The Thought of P. L. Lavrov and N. K. Mikhajlovskij“, în *Studies in Soviet Thought*, 27 (3), 1984, pp. 209-223;
- Schwartz, Hillel, „On the Origin of the Phrase «Social Problems»“, în *Social Problems*, 44 (2), 1997;
- Scraba, G. D., *Starea socială a săteanului după anchetele privitoare anului 1905, îndeplinite cu ocaziunea expozițiunii generale Române din 1906 de către secțiunea de economie socială*, București: Institutul de arte grafice Carol Göbl, 1907;
- Sorel, Georges, *La décomposition du marxisme*, Librairie des sciences politiques & sociales, Marcel Rivière, Paris, 1910;
- Sozan, Michael, *The History of Hungarian Ethnography*, University Press of America, Washington, DC, 1977;

- Stepniak, *Underground Russia. Revolutionary Profiles and Sketches from Life*, with a preface by Peter Lavrov, New York: Charles Scribner's Sons, 1883;
- Stere, Constantin, *Social-democratism sau poporanism?* Porto Franco, Galați, 1996 [1907, 1908].
- Venturi, Franco, *Roots of the Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia*, Phoenix Press, London, 2001;
- Walicki, Andrej, *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*, Stanford University Press, Stanford, 1979;
- Woodcock, George, Ivan Avakumovic, *Peter Kropotkin: From Prince to Rebel*, Black Rose Books, Montreal, 1990;
- Woodcock, George, *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements*, Broadview Press, Peterborough, 2004;
- Wolf, Eric, *Europe and the Peoples Without History*, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 1982;
- *** 1881. *Procesul fraților Nădejde. Socialismul înaintea justiției*, Tipo-litografia Buciumului Român, Iași.